

Camins de França: Les rutes de l'exili pirinenc de 1936-1938

El fracàs del cop militar del 18 de juliol de 1936 va alçar totes les alarmes de la gent d'ordre. Terratinents, professionals liberals, els estaments religiosos i amplis sectors de la burgesia catalana veien com s'esvaïen els esglaons que fins aleshores havien estructurat la societat. Ens trobem als inicis de la guerra però també de la revolució;

Davant d'aquesta situació no es va trigar gens a estructurar diverses vies d'evasió, algunes d'elles sota la protecció de la pròpia Generalitat de Catalunya². L'èxode per mar –en la seva major part a través del port de Barcelona– fou un dels més recurrents. A fi d'il·lustrar la quantia d'aquest èxode, les relacions d'entrada d'estrangers al port de Gènova

d'agost de 1936) ja s'hi comptabilitzaven més de 2.100 espanyols.

Ara bé, la possibilitat d'una fugida per mar no era a l'abast de tothom. Per tant, cal avaluar quines eren les altres vies hàbils per escapar de la rereguarda republicana. D'una banda, l'opció de travessar la línia del front fou practicada per soldats d'ambdós bàndols malgrat

Pla de control fronterer establert pel Ministeri de l'Interior francès a la frontera franco-espanyola.
Font: Archives départementales des Pyrénées Orientales Foto: J.E. Rubió

lució; una revolució viscuda sota un gran temor i un risc evident per tots aquells que custodiaven riqueses mundanes i/o espirituals –els religiosos representaren un gran nombre de les víctimes civils de la rereguarda– o bé, simplement, eren susceptibles de fer-ho¹.

¹ Sobre la repressió a la rereguarda republicana vegeu J.M. Solé Sabaté i J. Villarroya. *La repressió a la rereguarda catalana, 1936-1939*. 2 vols. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989-1990.

indiquen que només un mes més tard de l'aixecament militar (28

² A "Els catalans de Gènova" Rubèn Doll posa de manifest el paper que van jugar alguns alts càrrecs i consellers de la Generalitat –entre els quals Ventura Gasol (conseller de Cultura) i Josep Maria Espanya (conseller de Governació) per afavorir l'evasió d'un important nombre de catalans que corrien el risc de ser assassinats. Vegeu: Doll Petit, Rubèn. "Els catalans de Gènova": *història de l'èxode i l'adhesió d'una classe dirigent en temps de guerra*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 2000.

el risc intrínsec que comportava una deserció d'aquest tipus. És en les batalles de posicions, quan el front està estabilitzat, que es produeix un major nombre de fugides a camp enemic. En aquest sentit, la batalla de l'Ebre esdevé un clar exponent on, per exemple, el Terç de Nostra Senyora de Montserrat, que patí una important desfeta a l'inici de la batalla, incorporà alguns desertors republicans durant els mesos d'estiu i tardor de

1938³. D'altra banda, la frontera francesa es presenta com la gran esperança d'un nombre important però encara per determinar de catalans/es moguts pel desig de fer-se escàpols/les. La quantificació d'aquest exili és un compte pendent de la historiografia catalana i espanyola. La dificultat per trobar informació suficient tan sols per proposar hipòtesis fa més feixuga aquesta tasca.

Paral·lelament als problemes de mesurament de l'anomenat "exili de 1936" se'ns presenta la qüestió de l'adscripció política i la pertinença social d'un conjunt de pròfugs indefinit però en tot cas heterogeni. Són, doncs, moltes les qüestions per un tema només tractat de manera fragmentària, notablement en la vessant pirinenca de l'exili; és a dir, en el trànsit de refugiats que travessa els Pirineus per fugir de la Catalunya republicana i, sobretot, de la revolució. Respecte a les fonts contemporànies, els "diaris de guerra" de molts excombatents i les memòries personals tenen la virtut de posar el lector en antecedents i indicar quin és el camí que els condueix a l'Espanya "Nacional". Aquest és el cas de la recent biografia de Martí de Riquer⁴ on es narren els prolegòmens del seu pas per l'"Espanya Nacional". Així mateix, en molts casos cal recórrer a la bibliografia dels anys del règim per trobar

referències d'aquest tipus com en l'obra *Así eran nuestros muertos*, de Mn. Salvador Nonell Brú. També resulten d'especial interès els relats personals d'Història Oral per recuperar, en el record dels propis actors de la fugida, la memòria d'aquest exili així com les causes que el motivaren i, a l'ensem, com es va portar a terme.

El conjunt d'aquestes fonts ens permeten fer algunes aproximacions – encara sota el grau d'hipòtesi – sobre l'exili pirinenc. D'entrada, es constata que en funció de les característiques del pròfug el mitjà per travessar els Pirineus canvia. Mentre que els homes en edat militar es veuen obligats a fer llargs recorreguts a peu per la serralada pirinenca, dones i infants tenen, en ocasions, la possibilitat de passar amb tren o a peu per camins més freqüentats i practicables. Respecte als primers, la desconexió del territori implicava, en la major part dels casos, la necessitat d'un guia que pel risc que implicava la situació solia reclamar importants sumes de diners amb monedes de plata o bitllets de curs legal a l'Espanya "Nacional"⁵. Aquests guies solien organitzar expedicions o cordades formades per diversos individus amb la doble intenció d'unir beneficis i exposar-se menys en raó d'un sol trajecte. El recorregut es feia generalment de nit i per camins allunyats de les zones habitades però també dels sen-

ders més coneguts. El risc més important al qual s'exposaven eren les partides de carrabiners. Freqüentar aquests camins feia als guies coneixedors de detalls importants com el canvi de les guàrdies i les hores de descans de les patrulles, que eren aprofitades per entrar en territori francès.

Totes les precaucions eren poques i les conseqüències d'una topada amb els carrabiners, ben conegudes. És transcendent el cas d'una partida de guàrdies civils que va planejar la fugida a través de l'Alta Garrotxa. Sortiren de Barcelona amb dos autocars que prengueren rutes diferents amb l'objectiu d'unir-se de nou al pla d'Argelaguer, a l'alçada del riu Burró. L'expedició que va fer el recorregut per la carretera de Vic va ser interceptat pel Comitè de Castellfollit que va obrir foc contra l'autocar després de percebre que es tractava de desertors. Durant una setmana la mobilització per interceptar els escàpols va mantenir en alerta tots els comitès de la comarca de la Garrotxa i de part de la província de Girona. La presència de pròfugs que proven de passar la frontera també s'evidencia a la premsa republicana de l'època que fa notables esforços per exaltar el zel de la població a fi d'aturar un degoteig de desercions que es desenvolupa, amb alts i baixos, al llarg dels prop de tres anys de guerra.

Són notables els articles que fan referència a desertors, emboscats i quintacolumnistes on s'hi poden llegir proclames com la següent, publicada al periòdic *El Front*: "Cal perseguir a mort els emboscats i els deser-

³ Vegeu la monografia sobre la desfeta del Terç de Montserrat: E. Torres: *La desfeta del terç de requetès de Ntra. Sra. de Montserrat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat: 1993.

⁴ C. Gatell i G. Soler: *Martí de Riquer. Viure la literatura*, Barcelona, La Magrana, 2008.

⁵ Les quantitats que es pagaven als guies per facilitar el pas de la frontera podien variar força i oscil·laven entre les 500 i 3.000 pessetes, diners que calia entregar en metàl·lic en moneda de plata o bé en bitllets de curs legal a l'"Espanya Nacional".

tors, els que traeixen la seva pàtria per miserables interessos o per odi a la llibertat del poble.”⁶ No en va, durant la Guerra Civil foren diverses les xarxes clandestines que facilitaven la deserció.

Un exemple ens el dóna el descobriment, al març de 1937, d'un grup que operava a la zona del Ripollès. Segons un article publicat al diari gironí *L'Autonomista*, els agents del cos d'Investigació i Vigilància de la Generalitat haurien desarticulat una organització formada per diversos individus que guiaven cap a França essencialment desertors de l'exèrcit republicà, emboscats i mobilitzats de darrera hora. La xarxa s'articulava a través de la població de Castellar de n'Hug, on residien Vicenç Villalta Serrat, Antoni Cunill i Joan Alsina Farriols, tots ells bons coneixedors dels camins fronterers.

Així mateix, Joan Ricart Bartés i Pere Amlis Carbonell actuaven d'enllaç des de Gombreny i Ripoll respectivament. Segons *L'Autonomista*: “Després d'un hàbil interrogatori i fetes les gestions del cas, foren detinguts els mencionats, Francesc Brossa Palau, oficial de complement, Antoni Pérez Planagumà, soldat del regiment de Mataró, en actiu, i Agustí

Bernadas Planas, Josep Pérez Planagumà, Joan Pérez Franch, Francesc Albanell Brossa, Francesc Brossa Palau, Josep Díez i Armengol i Antoni Mas Brossa [...]”⁷

Font: *L'esquella de la Torratxa* (29 d'octubre de 1938)

Així doncs, i davant de la presència contrastada d'aquestes xarxes d'evasió clandestines esdevé clau l'anàlisi dels passos fronterers del Pirineu català que condueixen cal al país veí. Precisament, les autoritats franceses elaboraren al febrer de 1938 un “plan de surveillance de la frontière franco-espagnole” que responia a una política més àmplia

d'augment del control de la població immigrada i de les fronteres que troba el seu origen al 1934 dins del marc d'una “commission interministérielle” encarregada de reestructurar la seguretat fronterera.

En tot cas, no es va produir un augment efectiu de la vigilància fins al setembre de 1936, mesos després de l'esclat de la Guerra Civil Espanyola. Així mateix, els atemptats comesos per la Cagoule⁸ l'11 de setembre de 1937 a París van aguditzar les tensions del debat sobre la tradicional política d'acollida del país gal en un context de crisi econòmica marcada per unes taxes altes d'atur i per una inestabilitat política interna, causada pels atacs de la dreta francesa al govern del Front Popular, i externa arran de la conflictivitat amb les potències totalitàries i els conflictes armats com la guerra d'Espanya, la qual comportà l'entrada de diferents onades de refugiats però també d'agents d'espionatge i terroristes. Tot plegat es va traduir en la publicació del decret llei

del 2 de maig de 1938, el qual posà en ordre la política francesa d'acollida autoritzant l'expulsió de tots aquells individus estrangers que poguessin comportar un perill per a la seguretat nacio-

⁸ Appel·latiu del CSAR (Comité Secret d'Action Révolutionnaire), organització d'ultradreta escindida d'Action Française i altres grups extremistes (PNR). Els atemptats de París tenien com a objectiu acusar els comunistes i provocar una crisi de govern en el si del Front Popular.

⁶ *El Front*, òrgan del PSUC i portaveu de la UGT, Girona, 3 de març de 1938.

⁷ *L'Autonomista*, Girona, 24 de març de 1937.

nal i/o l'economia de la nació.

El 1934, quan s'inicien els tràmits executius per millorar el control fronterer, el prefecte dels Pirineus Orientals anuncià al ministre de l'Interior que només es disposava de quinze agents de guàrdies mòbils per controlar els tres principals passos fronterers⁹. És a dir, Cerbère, Le Perthus i Bourg-Madame. Pel que fa als colls de muntanya, aquests depenien de la vigilància aleatòria d'una cinquantena de gendarmes per un territori fronterer de prop de 230 quilòmetres i una vintena de colls de muntanya més o menys transitats. En termes absoluts, Espanya tenia vuit vegades més d'homes destinats al control fronterer que França. La vigilància dels colls de muntanya, principals punts de pas clandestí per la frontera, restà al descobert durant l'estiu de 1936. És significatiu que el decret aprovat el 10 de setembre per augmentar el nombre de gendarmes destinats a la zona només preveïés la creació de cinc punts de control, ubicats a Banyuls, Morellàs, la Guingueta d'Ix, Sallagosa i Portè i Pimorent. La resta de punts de pas importants: Cervera de la Marenda, Argelers, el Tec, Vilafranca de Conflent, el Pertús, Sureda i Montlluís no veieren l'arribada de nous efectius fins a les darreries de 1938 davant de la imminència de l'exili republicà de 1939.

A través d'un informe de 1934 elaborat per la Prefectura dels Pirineus Orientals es poden resseguir les característiques dels

⁹ Archives Départementales des Pyrénées Orientales, 4M417, carta de 20 de novembre de 1934.

diferents colls de muntanya i el tipus de trànsit que passava per cada indret¹⁰. D'est a oest el primer punt de pas és el coll de Balitres, per on transitava la primera de les tres carreteres nacionals que travessaven els Pirineus. Així mateix, les autoritats franceses també destacaven el sender de muntanya que anava de Cervera a Portbou com un punt de pas important dels naturals de la regió. Continuant cap a l'oest es troba el coll de Pal, només practicable a través d'un sender de difícil accés que pel costat català es convertia en una carretera a partir del mas la Llosa i fins a Espolla. El tràfic hi era insignificant. El coll Terrers i el coll de la Maçana disposaven d'un camí de molt difícil accés només freqüentat pels pastors. Al coll de l'Estaca, a l'oest del coll dels Emigrants, s'hi podia accedir per un camí de muls mediocre que es caracteritzava per ser un lloc de pas de contrabandistes. El coll de l'Orri, proper al castell de Requesens, era accessible per un sender ample i en bon estat des del municipi de Sureda i fins a la frontera. En territori català el pas resultava més difícil. El coll de l'Ullat, al peu del puig Neulós, disposava d'un sender mediocre només utilitzat per pastors i alguns contrabandistes. El coll del Pertús, pas d'especial importància per la seva baixa altitud (271 m) era ja un punt estratègic en època romana car per aquest indret hi passava la via màxima. En aquesta mateixa zona trobem els colls de la Comtessa,¹¹

¹⁰ Archives Départementales des Pyrénées Orientales, 1M631.

¹¹ Aquesta nomenclatura correspon al pas fronterer del Mas de la Comtessa, al vessant est del puig del mateix nom a la serra de l'Albera.

per on passaven alguns contrabandistes i el coll de Panissars, només practicable a través d'un sender mediocre emperò, era una ruta de pas habitual d'alguns contrabandistes. Seguidament trobem el coll del Portell que uneix Riunoguers amb Agullana, apte per a vehicles de motor fins al mas Nou i a través d'un sender de muls pel vessant català i, el coll de Lli, que uneix les Illes i la Vajol. Aquest és un camí de muls de les Illes a la frontera que esdevé una carretera per a vehicles fins a la Vajol; només usat pels veïns de la zona. Ja a la regió del Tec trobem el coll de Malrem (1.135 m), només accessible per a bons coneixedors del terreny. Uneix el poble francès de la Manera amb Rocabruna. El coll de Vernadell, a l'oest del coll dels contrabandistes i de difícil accés, és un altre pas que condueix al poble de Rocabruna. No massa lluny trobem el coll d'Ares, on la carretera de Prats de Molló a Molló estava en construcció i el trànsit hi era escàs a falta d'una via hàbil al pas de vehicles. A la regió de Vilafranca de Conflent, entre Bastiments i el Costabona, es troben els colls de Mantet i de Portella de Mantet (2.400 m), ambdós passos poc freqüentats i difícilment practicables a l'hivern a causa de la neu abundant. Finalment, trobem el coll d'Eina, un pas a 2.686 m a l'esquerra del pic de Noufonts que condueix a la vall de Núria per un camí de muls utilitzat per alguns pelegrins de Núria durant l'estiu i difícilment accessible durant els mesos d'hivern a causa de la neu.

Una vegada descrits els principals punts de pas de la frontera sembla òbvia la preocupació que expressava el prefecte dels

Pirineus Orientals per poder controlar eficaçment els diferents accessos del Pirineu ja que molts dels colls de muntanya enumerats eren zones de pas de contrabandistes que durant la Guerra Civil passaren a ser freqüentades per refugiats que guiats pels mateixos contrabandistes o per altres tipus de guies (carboners, pastors, etc.) eren conduïts a França.

Seguint amb la política del govern francès enfront dels estrangers, de la mateixa manera que entre 1936 i 1938 la vigilància fronterera es va endurir, també es restringí l'acollida d'aquells estrangers que buscaven refugi a França. De fet, el preàmbul al decret llei del 2 de maig de 1938 és prou explícit en aquest sentit: "Le nombre sans cesse croissant d'étrangers résident en France impose au gouvernement investi du pouvoir législatif dans un domaine nettement défini, d'édicter certaines mesures que commande impérieusement le souci de la sécurité nationale, de l'économie générale du pays et de la protection de l'ordre public."¹²

Més enllà de la geografia dels camins pirinencs i de les dificultats de la travessia, els fugitius que passaven clandestinament la frontera es veien sotmesos, una vegada a França, a una legislació que s'endurí progressivament al

llarg dels anys de la Guerra Civil, dificultant així la presència d'estrangers en el seu territori.

Per saber-ne més:

-Sobre el CSAR vegeu Bourdrel, P.: *La Cagoule. histoire d'une société secrète du Front populaire à la Ve République*. París, Albin Michel, 1992, i Bernadac, C. Dagore. *Les carnets secrets de la Cagoule*, París, France-Empire, 1977.

-Sobre els senders del Pirineu es pot consultar Ripol, M.: *Las rutas del exilio*, Barcelona, Alhena Media, 2005.

-Sobre la política d'asil del govern francès es pot consultar Noiriél, G.: *Réfugiés et sans papiers. La République et le droit d'asile, XIX-XXe siècle*, París, Hachette, collection Pluriel, 1998, i Schor, R.: *L'opinion française et les étrangers*, París, Publications de la Sorbonne, 2001.

Jordi Esteve Rubió Coromina¹³
Becari FI-B de la Universitat de Girona

¹² "El nombre, en continu creixement, d'estrangers residents a França imposa al govern, en possessió del poder legislatiu en un àmbit clarament definit, dictar diferents mesures, justificades per la preocupació per la seguretat nacional, l'economia general del país i l'ordre públic." *Décret-Loi sur la police des étrangers*, 2 de maig de 1938

¹³ Article realitzat amb el suport del Comissionat per a Universitats i Recerca del Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya i del Fons Social Europeu.